

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता**डॉ. जिवन भानुदासराव सोळंके**

सहाय्यक प्राध्यापक

कै. बी.आर.डी. कला, वाणिज्य व विज्ञान महिला महाविद्यालय, नाशिकरोड, नाशिक

ईमेल : glolunke@gmail.com; मोब : 9322193567**गोषवारा :**

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार आणि समाज सुधारक नव्हते तर प्रख्यात अर्थतज्ज्ञही होते. त्यांच्या आर्थिक विचारांचा पाया सामान्य माणूस होता, जो त्यांनी तत्कालीन भारताच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीला अनुसरून विकसित केला. शेती, जल आणि ऊर्जा धोरण, रुपयाचा प्रश्न, आणि राज्य समाजवाद या क्षेत्रातील त्यांचे विचार अत्यंत दूरदृष्टीपूर्ण आणि आजही महत्त्वाचे ठरतात. शेतजमिनींचे तुकडे होण्याची समस्या, औद्योगिकीकरणाची गरज, सामुदायिक आणि सहकारी शेतीचा पुरस्कार, आणि दामोदर व हिराकुंड धरण प्रकल्पांसारख्या प्रकल्पांद्वारे त्यांनी भारताच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. आजच्या जागतिक तापमानवाद, दुष्काळ, आणि वाढत्या लोकसंख्येच्या पार्श्वभूमीवर डॉ. आंबेडकरांचे विचार अधिकाधिक उपयुक्त ठरत आहेत.

बीज शब्द : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, आर्थिक विचार, शेती धोरण, जल आणि ऊर्जा धोरण, रुपयाचा प्रश्न, राज्य समाजवाद, सामाजिक न्याय, आर्थिक विकास, औद्योगिकीकरण, सामुदायिक शेती.

प्रस्तावना:

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, थोर समाज सुधारक, शिक्षणतज्ञ, अस्पृश्योद्धारक, कायदेतज्ञ म्हणून ओळखले जातात; परंतु त्यासोबतच ते अर्थशास्त्राचे गाढे अभ्यासक किंबहुना एक प्रख्यात अर्थतज्ञ सुद्धा होते. त्यांच्या आर्थिक विचारांचा पाया हा भारतीय समाज व्यवस्थेतील सामान्य माणूस होता, हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. अमेरिकेतल्या कोलंबिया विद्यापीठात आणि इंग्लंडमधील लंडन ऑफ स्कूल इकॉनॉमिकमध्ये त्यांनी आपले अध्ययन करून एम.ए. ते डी.एस.सी. या पदव्या मिळवल्या. प्रसिद्ध अर्थतज्ञ सेलीगमन हे त्यांचे मार्गदर्शक होते. तसेच इंग्लंडमध्ये प्रा. एडविन कॅनन या विख्यात अर्थशास्त्रज्ञाचे मार्गदर्शन त्यांना लाभले. डॉ. आंबेडकरांच्या अर्थशास्त्रावरील तीन साहित्यकृती त्याकाळी प्रचंड गाजल्या होत्या. त्यापैकी, 'Administration and Finance of East India Company' हा 1915 साली लिहिलेला शोध निबंध; 'The Evolution of Provisional Finance in British India' हा 1925 साली प्रकाशित झालेला

ग्रंथ; आणि 'The Problem of the Rupees: Its Origin and Its Solution' हा 1923 साली प्रकाशित झालेला बहुचर्चित ग्रंथ. भारतीय चलन व अधिकोषणाचा इतिहास या ग्रंथाचा प्रथम खंड म्हणून तो छापला होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना सामाजिक कार्यामुळे अर्थशास्त्रीय लिखाणास फारसा वेळ मिळाला नाही. कारण ज्यांच्यासाठी ते काम करत होते, तो समाज दारिद्र्य, अंधश्रद्धा, सामाजिक बंधन यातच खिंतपत पडला असल्याने त्यांच्या जीवनात प्रकाश पडावा यासाठी त्यांचा बहुतांश वेळ खर्ची होत असल्याने 'रुपयाचा प्रश्न: त्याचा उगम आणि त्याचे निराकरण' (The Problem of the Rupees: Its Origin and Its Solution) हा ग्रंथ 1923 साली प्रकाशित झाल्यावर दोन वर्षातच त्यांच्या सर्व प्रति संपल्या असताना देखील नवीन आवृत्ती काढण्यास 1947 साल उजाडले. या नवीन आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत कायदेविषयक व राजकीय कार्यामुळे काम करण्यास वेळ मिळाला नाही, अशी प्रांजळ कबुली दिलेली आहे, असे असले तरी त्यांनी जे काही अर्थशास्त्राच्या अनुषंगाने लिखाण केले, विचार मांडले ते भारताच्या आर्थिक

विकासात एक मैलाचा दगड ठरलेले आहेत हे विसरता येणार नाही.

त्यादृष्टीने प्रस्तुत लेख लिहितांना पुढील उद्दिष्टे विचारार्थ आहेत-

- 1) डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार अभ्यासणे.
- 2) डॉ. आंबेडकरांचे भारतीय आर्थिक विकासातील योगदान विचारात घेणे.
- 3) डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांची सध्याकालीन उपयुक्त अभ्यासणे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेती विषयक विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लिखाणात अर्थव्यवस्थेशी निगडित बहुतांश क्षेत्राचा विचार केल्याचे दिसून येते, त्याला तत्कालीन 80% भारतीय समाज ज्या क्षेत्रावर अवलंबून होता, ते शेती क्षेत्र अपवाद कसे असू शकेल? त्यांनी शेतीशी निगडित विविध मुद्यांवर प्रकाश टाकलेला आहे. त्यामुळे त्यांच्या शेतीविषयक विचारांचा मागोवा घेणे क्रमप्राप्त ठरते. भारतीय शेतीचा विकास न होण्यामागील कारणे शोधतांना त्यांनी “The journal of Indian Economic Society” मध्ये प्रकाशित केलेल्या “Small Holding in India and their Remedies” या लेखात जमिनीच्या विखंडणाची कारणमीमांसा केली आहे. त्यांच्या मते, धारण क्षेत्राचे विखंडन दोन कारणांमुळे होते पहिले म्हणजे वारसा हक्क आणि दुसरे म्हणजे हस्तांतरण. सत्ता, संपत्ती, दमण आणि महत्त्वाकांक्षेमुळे एखादी व्यक्ती इतरांच्या मालकीची जमीन गिळकृत करते, त्यामुळे जमिनीचे विखंडण होते. विशेषतः दारिद्र्य, दुष्काळ, व्यसनाधीनता यातून होणारी जमीन विक्री त्यामुळे होणारे विखंडण महत्त्वाचे आहेच. शिवाय अज्ञान, कलह आणि स्थलांतरण ही कारणे विखंडनास कारणीभूत आहेत. जमिनीचे आकारमान लहान झाल्यामुळे शेती जमिनीतून आवश्यक उत्पन्न काढता येत नाही; त्यावर प्रभावी उपाययोजना करण्यासंबंधी त्यांनी विचार केलेला दिसून येतो. तो म्हणजे औद्योगिकरण मोठ्या प्रमाणात झाल्याशिवाय शेती क्षेत्रावरील लोकसंख्येचा अतिरिक्त भार कमी होणार नाही. तसेच भारतीय शेतीची उत्पादकता वाढावी म्हणून शेतीला उद्योगाचा दर्जा दिला गेला पाहिजे, असे

त्यांचे स्पष्ट मत होते. त्याचप्रमाणे भारतीय समाजाचा शेती विषयक पारंपरिक दृष्टिकोन आधुनिक मूल्यसरणी याबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चिंतन केलेले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते, शेती ही शास्त्रीय आधुनिक पद्धतीने केली जावी यासाठी शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण दिले जावे. तसेच शेतीत यांत्रिकीकरण झाली पाहिजे, यावर त्यांचा विश्वास होता. शेतीकडे पारंपारिक पद्धतीने पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलावा असे त्यांचे मत होते शेतीला सिंचनाची सोय झाली पाहिजे. सोबतच नैसर्गिक आपत्तीच्या काळात सरकारने मदत करावी. जमीन, महसूल हा शेती आणि शेती उत्पादनावर न लावता शेतकऱ्यांची आर्थिक कुवत लक्षात घेऊन लावला पाहिजे, असे त्यांनी सुचविले. शिवाय लोकसंख्यावाढीचा शेती क्षेत्रावर अत्यंत दुरगामी परिणाम होतो, याची त्यांना संपूर्ण कल्पना होती. शेती ही उपजीविकेचे साधन आहे आणि त्यामुळे थोडीफार का होईना शेतजमीन असावी ही भारतीयांची मानसिकता शेती समस्यांचे उगमस्थान आहे, म्हणजेच शेतीवरील लोकसंख्येचा अतिरिक्त भार हेच त्यांचे मूळ कारण आहे. शेतीला पर्यायी उत्पादक घटक अत्यंत कमी प्रमाणात उपलब्ध असल्याने सर्व भार शेतीवर येतो; परिणामी अतिरिक्त उत्पादन न झाल्यामुळे भांडवलाचा तुटवडा निर्माण होतो. अतिरिक्त लोकसंख्या व न्यून उत्पादन यामुळे शेती क्षेत्रात बेरोजगारी निर्माण होते ‘रॅम्पर नर्कस’ यांनी त्याला छुपी बेकारी म्हटले आहे. पण तत्पूर्वी डॉ. आंबेडकरांनी या छुप्या स्वरूपाच्या बेकारीचा विचार केला होता हे प्रकर्षाने लक्षात घेतले पाहिजे.

सामुदायिक शेती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामुदायिक शेतीचा पुरस्कार केला. शेती ही उद्योगाप्रमाणे केली पाहिजे, यावर त्यांचा भर होता. त्यासाठी शासनाने सर्व जमिनी ताब्यात घ्याव्यात, ज्यांच्या जमिनीत ताब्यात घेतल्या आहे, त्यांना नुकसान भरपाई द्यावी व नंतर त्या जमिनीचे भाग करून काही अटीवर ते ग्रामस्थांना द्यावेत. शेतजमिनी देताना कोणत्याही आधारावर भेदभाव करू नये तसेच शेतजमिनीचा योग्य हिस्सा सरकारला देऊन ग्रामस्थांनी उर्वरित उत्पन्न वाटून घ्यावे. सरकारने कर-

आकारणी व इतर अटींचा भंग करणाऱ्यांना शिक्षा देण्याचे अधिकार आपल्याकडे ठेवावेत, परिणामी जमीनदार, कुळ व शेतमजूर हा भेद नष्ट होईल आणि खऱ्या अर्थाने शेती करणाऱ्यांना फायदा होईल.

सहकारी शेती

सामुदायिक शेती आणि सहकारी शेती संदर्भात डॉ. आंबेडकरांची चिकित्सकवृत्ती दिसून येते. विखुरलेल्या व धारण क्षेत्राच्या लहान आकारमानाच्या समस्येवर उपाय म्हणून त्यांना सहकारी शेती आवश्यक वाटत होती; जेणेकरून छोटीय शेतकऱ्यांना संरक्षण प्राप्त होईल व याद्वारे शेतकऱ्यांचा जमिनीवरील हक्क कायम राहील. शेतकरी आपापल्या धारण क्षेत्राची जोडणी करून शेती करतील त्यामुळे या मोठ्या व एक संघ आकारमानाच्या शेतीद्वारे उत्पादनात वाढ होईल असे त्यांचे मत होते.

खोती पद्धत

डॉ. आंबेडकरांनी तत्कालीन कुलाबा, रत्नागिरी या कोकणातील जिल्ह्यात शेती कसण्याची खोती पद्धती विरुद्ध रत्नागिरी येथील दलित वर्गाच्या परिषदेत विरोध दर्शविला, कारण रयतवारी पद्धतीप्रमाणे सरकार व कुळे यांच्यातील प्रत्यक्ष संबंध खोती पद्धतीत आढळून येत नव्हता. खोती पद्धतीत खोत हा महसूल गोळा करत असे व तो महसूल सरकारला जमा करत असे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना सरकार व खोत यांना वेगवेगळा महसूल द्यावा लागे, ही पद्धत शेतकऱ्यांचे दुहेरी शोषण करणारी असल्याने त्यांनी खोती पद्धतीस विरोध केला, तसेच ही पद्धती जमीन महसूल संहितेत येत नसून हा स्वतंत्र विषय आहे, असे त्यांचे मत होते. जमीन कसणाऱ्यांना त्यांचे हक्क मिळावेत व रयतवारी पद्धत आणावी याकरिता त्यांनी मुंबई विधिमंडळात 1937 साली खोती पद्धत रद्द करण्यासंबंधीचे विधेयक मांडले. तत्कालीन परिस्थितीचा विचार करता डॉ. आंबेडकरांचे शेती विषयक विचार हे सामाजिक आर्थिक क्षेत्रात परिवर्तन घडवून आणणारे होते हे स्पष्ट होते.

जल आणि ऊर्जा धोरण

डॉ. आंबेडकर हे अत्यंत दूरदृष्टी असणारे विचारवंत होते. प्रामुख्याने ते जेव्हा 1942-46 या कालावधीत श्रम,

सिंचन, विद्युत शक्तीवरील धोरण समितीचे अध्यक्ष झाले. त्याचबरोबर भारताचे पाटबंधारे व ऊर्जामंत्री म्हणून त्यांनी केलेले कार्य याची साक्ष देते. भारतामध्ये संयुक्त जलप्रकल्प व बहुउद्देशीय प्रकल्प या संकल्पनांचे श्रेय हे डॉ. आंबेडकरांना जाते. यापुढे ते भारताच्या व्हाईसरॉयच्या एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलचे मेंबर झाले. तेव्हा त्यांनी दामोदर नदी प्रकल्प, हिराकुंड प्रकल्प, सोनू नदी प्रकल्प व इतर पंधरा मोठ्या धरणांची आखणी करून प्रत्यक्ष कामाला सुरुवात केली. सदर प्रकल्प त्यांनी उभे केले. या प्रकल्पाची बांधणी केवळ पुरनियंत्रण या एकमेव उद्देशासाठी केली नसून सोबत विद्युत निर्मिती, नौकानयन आणि पाणीपुरवठा असा चौफेर दृष्टिकोन त्यामागे होता. नवीन जलधोरण आणि विद्युत धोरण निश्चित करण्यात डॉ. आंबेडकरांचा वाटा महत्वपूर्ण राहिला आहे. देश पातळीवरील सिंचन आणि विद्युत ऊर्जा विकासामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देत असलेल्या केंद्रीय जल आयोग, केंद्रीय ऊर्जा प्राधिकरण या तांत्रिक संघटनांची उभारणी डॉ. आंबेडकर यांच्यामुळेच होऊ शकली हे त्रिकाल बाधित सत्य नाकारता येणार नाही.

रुपयाचा प्रश्न

भारतीय रुपया आणि इंग्लंडचा पौंड यांच्या संबंधाचा महत्त्वपूर्ण प्रश्न या अभ्यासात अंतर्भूत होता. डॉ. आंबेडकरांनी याबाबत आपले मत मांडताना लॉर्ड केन्स यांच्यासारख्या अर्थशास्त्रज्ञावरसुद्धा टिका केली. त्यांच्या विवेचनानुसार भारतीय सुवर्ण विनिमय प्रमाणाच्या शास्त्रीय आधाराचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न प्रा. केन्सशिवाय इतर अर्थतज्ञांनी केला नव्हता, परंतु तरीदेखील प्रो. केन्स आणि डॉ. आंबेडकर यांच्यात मतभिन्नता होती. त्याचे कारण सुवर्ण विनिमय परिमाण लवचिक असल्याने व या व्यवस्थेत चलननिर्मिती ही देशातील सुवर्ण साठ्यावर अवलंबून नसल्याने ही पद्धती भारतासाठी योग्य आहे, असे डॉ. केन्सचे मत होते. मात्र नेमका यालाच डॉ. आंबेडकरांनी विरोध केला. त्यांच्या मते जोपर्यंत रुपयाच्या क्रयशक्तीत स्थिरता येत नाही. तोपर्यंत हे चलन स्थिर होणार नाही आणि नेमकी हीच बाब विनियम प्रमाणांमुळे शक्य होत नव्हती. याउलट ती अधिक जटील बनत जाण्याची भिती त्यांनी व्यक्त केली

होती. थोडक्यात रुपया आणि पौंडाचा संबंध भारतावर भार टाकणारा तर ब्रिटिशांच्या फायद्याचा होता, म्हणून त्यांनी सुवर्णमूल्य प्रमाण असावे व चलनाच्या पुरवठ्याची लवचिकता याच स्रोतातून यायला हवी. सुवर्णाच्या आधारामुळे चलनाच्या पुरवठ्याचा विस्तार व संकोच अधिक परिणामकारक ठरेल, असे त्यांचे मत होते.

राज्य समाजवाद संकल्पना

डॉ. आंबेडकरांनी राज्य समाजवादासंबंधीचे विचार भारतातील वंचित वर्गांच्या हितसंबंधातून मांडल्याचे जाणवते. तसेच समाजातील आर्थिक, सामाजिक, राजकीय घटकांशी देखील याचा संबंध त्यांनी जोडला आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते राज्य समाजवादाचा समावेश घटनेतच केला पाहिजे व तो अंमलात आणण्याकरिता संसदीय लोकशाही असावी आणि तसे केले तरच लोकशाही टिकेल व समाजावादाची मुहूर्तमेढ रोवता येईल. त्याचबरोबर शास्त्रीय समाजवाद आणि निर्हस्तक्षेप निती या दोन्ही व्यवस्थेचा त्यांनी विरोध करून मिश्र अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार केला, कारण भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेमुळे शोषणाला चालना मिळाली असून ते होऊ द्यायचे नसेल तर संसदीय लोकशाही हाच राजमार्ग आहे व राज्य-समाजवाद हे अंतिम रूप आहे. परंतु तो विचार साम्यवादी रचनेशी जुळणारा नसून लोकशाहीची मूल्य जोपासणारा आहे, ह्यावर त्यांचा विश्वास होता.

समारोप:

वरील घटकांचा विचार केला असता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवनकार्य सर्वव्यापी आहे. सामाजिक सुधारणांचे प्रणेते, भारतीय संविधानाचे शिल्पकार, कायदेतज्ज्ञ, प्राच्यविद्यापंडित, दलितांचे कैवारी म्हणून केलेले त्यांचे कार्य उल्लेखनीय आहेच, परंतु अशा व इतर राजकीय कार्यबाहुल्यामुळे त्यांच्यातील अर्थशास्त्रज्ञ हा काहीसा मागे राहिला, हे

खेदाने नमूद करावेसे वाटते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अर्थशास्त्रीय चिंतनाला समाजातील वंचित घटकांची पार्श्वभूमी असून त्यांच्या विवेचनाला वास्तविकतेचा आधार आहे. शेतकऱ्यांना व शेतमुजारांना विशेष सवलती मिळाल्यात, असा त्यांचा आग्रह होता. आजच्या काळात जागतिक तापमानवाढ व त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या विविध अरिष्टांचा विचार करता वारंवार येणारे दुष्काळ, महापूर, वाढती वीज टंचाई इत्यादी समस्यांबाबत त्यांनी मांडलेले विचार हे व्यापक दूरदृष्टी दर्शविणारे असून आजही प्रासंगिक ठरतात. राज्य समाजवादाची संकल्पना सांगताना भांडवलशाहीमुळे वंचित समाजाचे होणारे शोषण ह्याबद्दल त्यांचे विवेचन आजच्या खुल्या अर्थव्यवस्थेच्या काळात तंतोतंत लागू पडते. त्यांनी भारतीय रुपयाचा प्रश्न असेल किंवा शेतजमिनीचा आकार असेल, याबद्दल त्या काळात मांडलेले विचार आजही प्रासंगिक आहेत. हे कोणताही भारतीय नागरिक मान्यच करेल.

संदर्भ:

1. Ambedkar, B. R. (1923). The Problem of the Rupee: Its Origin and Its Solution was published by P. S. King & Son, Ltd. in London.
2. Government of Maharashtra, Education Department. (2020). *Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches* (Vols. 1 & 6). Third Re-Printed by Dr. Ambedkar Foundation.
3. Keer, D. (2015). *Dr. Ambedkar: Life and Mission*. Popular Prakashan. India.
4. कविमंडन, वि. (1990). *आर्थिक विचारांचा विकास*. श्री. मंगेश प्रकाशन. नागपूर.
5. थोरात, स. (2018). *बाबासाहेब आंबेडकर नियोजन जल व विद्युत विकास भूमिका*. पुणे: सुगावा प्रकाशन.
